

Ключевые слова: Каменец-Подольский институт социального воспитания, преподаватель, профессор, интеллигенция, репрессии, тоталитарный режим, заключение.

Одержано 20 травня 2011 року

УДК 94(477)(092)

Л.А.Іваневич

Політичні репресії у житті Н.В. Суровцової

У статті на основі виявлених документів висвітлюються раніше маловідомі факти біографії та активної громадсько-політичної діяльності визначного дослідника історії України, музеєзнавця й справжньої патріотки своєї Батьківщини Надії Суровцової (1896–1985).

Ключові слова: Надія Суровцова, історик, громадські погляди, еміграція, Український жіночий союз, політичні репресії.

Досліджуючи свого часу життєві шляхи подолянина, визначного історика культури та мистецтва, етнографа та шевченкознавця Костя Віталійовича Широцького, я зіткнулась з цікавою особистістю, доля якої склалася не менш трагічно ніж нашого земляка. Це була майбутня відома громадсько-політична діячка, письменниця, історик, доктор філософських наук Надія Віталіївна Суровцова – перше й останнє кохання Костя Віталійовича. Бог вділив їй довгі роки життя, але життя важкого, наповненого постійними випробування міцності сили духу і волі. Однак попри всі невдачі та лихоліття за відведених 89 років Надія Віталіївна встигла стільки багато зробити, що даєшся диву. Недарма її активна громадсько-політична позиція і робота, а також творчі здобутки не давали спокою радянській владі, тому не оминули свідому українку ні політичні репресії кінця 1920 – початку 1930-х рр., ні заслання, ні Колима, ні перевірки й переслідування наприкінці 1970-х рр.

Історіографія проблеми вивчення життєдіяльності Надії Віталіївни Суровцової включає насамперед цінні автобіографічну роботу “Колимські

силуети”¹ та книгу Ю.Дойкова “Надія Суровцова. На засланні в Архангельську. (1933–1937)” (2005)². Окрім цього окремі сторінки її біографії висвітлені у працях таких вітчизняних науковців як: Н.Комарової (1981)³, І.Кульської (1990)⁴, Д.Калюжного (1992)⁵ та інших⁶. Коротке біографічне гасло про Надію Суровцову подане і в Енциклопедії Українознавства (2000)⁷. Але цього не достатньо для відображення цілісного життєвого портрету визначної діячки та вченого. Тому метою статті є створення загальної біографічної картини Надії Віталіївни на основі маловідомих фактів, матеріалів і документів.

Народилася Надія Віталіївна Суровцова 18 березня 1896 року у Києві. В 1903 році батьки переїхали жити в Умань (Черкаська обл.), де й вона закінчила місцеву гімназію. Впродовж 1912–1917 рр. навчалася на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету та Бестужевських вищих жіночих курсів⁸.

В 1914 р. на зібраннях клубу старої Громади у Петербурзі Надія Суровцова вперше зустріла серед молодих викладачів університету, за її словами, “цвіту майбутньої української інтелігенції” Костя Широцького⁹. Наступна їх зустріч відбулася влітку 1917 року в Умані, де Надія перебувала в гостях у батьків, а Кость Віталійович займався дослідженням архітектури дерев’яних сільських церков. Надія згадувала, що вони разом подорожували селами Черкащини, відвідавши також і її батьків на хуторі¹⁰.

Восени, повернувшись до навчання у Петроград, Н.Суровцова зняла окрему кімнату в чотирьохкімнатній квартирі молодого науковця М.Сичова, у майбутньому відомого російського історика мистецтва, в якого тоді проживав і К.Широцький. У своїх спогадах Надія зазначала, що допомагала вечорами вченим готувати діапозитиви для лекцій, котрі влаштовували у ванній кімнаті своєрідну фотолабораторію, та грала для них на роялі. Вона часто заходила до Костя Віталійовича, щоб помилуватися його етнографічними збірками і приміряти, вишиті перлами старовинні народні головні убори й зовсім не помітила змін у його ставленні до неї з дружнього на “більш ліричне”. Тому і була дуже вражена та збентежена, одержавши згодом в Умані від нього листа “з формальним освідченням”¹¹. Проте у своїх листах до Костя Широцького Надія називала його шановним паном професором. “...Одержала Вашого листа. Дуже тішусь з нього... Зраділа, що згадали за мене... Цікавитесь Ви моєю особою – дуже то мені приємно... Отож “панна Надія” колишня “ясна панна” зараз... голова Комітету повітової Селянської Спільки... дуже часто згадую – і, знаєте, часом жалкую за нашими розмовами в Петербурзі... Міцно стискаю Вашу комісарську

руку, і попрохаю й надалі не забувати свою неспокійну петербурзьку су-сідку”, писала Н.Суровцова вченому у травні 1917 р.¹². А в іншому листі згадувала, як вони збиралися разом подорожувати і сподівалась, що їм ще вдасться здійснити задумане та планувала зустрітися з Костем Віталійовичем у Києві або в Кам’янці-Подільському, щоб серйозно поговорити. Однак історичні події, котрі відбувалися в Україні стали на перешкоді зустрічі й долі їх не перетнулись.

Повернувшись після Лютневої революції 1917 р. до Києва Надія Віталіївна працювала в Центральній Раді, під час Гетьманщини – в секретаріаті Міністерства закордонних справ, де редагувала чужомовні видання¹³. Окрім того вона стала активним членом Селянської спілки, а пізніше її головою та співробітником київського щоденника політичного і суспільно-громадського життя “Трибуна”¹⁴.

31 грудня 1918 року з представниками дипломатичної місії тодішнього уряду України Надія Віталіївна емігрувала до Австрії. У Відні працювала перекладачем в українських видавництвах і була членом багатьох жіночих організацій, зокрема, віденської філії Національної Ради українських жінок, заснованої у Кам’янці-Подільському 1919 р. з метою “провадити національно-пропагандивну українську акцію в міжнародних жіночих колах”¹⁵. Діяльність філії Національної Ради українських жінок у Відні сприяла об’єднанню українського жіноцтва в плані піднесення національної свідомості та пропаганди українського державотворчого питання як у міжнародних жіночих організаціях, так і серед українського громадянства за кордоном. Найширше культурно-просвітницькою роботою серед жіночих організацій у Відні займався Український жіночий союз, створений ще в 1915 р., активним членом якого була й Н.Суровцова. Союз влаштував читання відкритих лекцій, українські вечірки, трьохмісячні курси української стенографії та писання на машині, сприяв створенню української школи для дітей емігрантів тощо. Згодом, а саме 19 жовтня 1920 р. Віденський жіночий союз був приєднаний до Національної Ради, яка вже тоді входила до складу Інтернаціональної Ради жінок. До речі, Інтернаціональна Рада об’єднувала більше ніж 50 націй і трактувалася як “Жіночий Союз Народів”, членство в якому відкрило перед українським жіноцтвом можливість проводити пропаганду української національної ідеї на міжнародних жіночих з’їздах у Римі, Копенгазі, Вашингтоні та інших містах¹⁶.

Окрім цього Н.Суровцова була членом відомої міжнародної жіночої організації “Ліга миру і свободи” поруч з такими видатними українками, як: С.Русова, З.Мірна, Г.Чикаленко-Келлер, І.Лоська, О.Храпко-Драгома-

нова¹⁷. Як доктор історичних наук Надія Віталіївна Суровцова свого часу працювала в Українському вільному університеті у Празі та була знаною в наукових колах за кордоном¹⁸.

У 1925 р. Надія Суровцова повернулася спочатку до Москви, потім у Харків, де працювала в Радіотелеграфному агентстві України і при науково-дослідній кафедрі історії України ім. Д.Багалія. Серед її наукових праць, особливо відомим стало дослідження “Олизар і його відношення до декабристів” (1927)¹⁹. За антирадянські ідеї молоду діячку в цьому ж 1927 р. у Харкові заарештували²⁰. Спочатку були Луб’янка, Бутирка, Ярославський політйзолятор (п’ять років за статтею 58), заслання в Архангельськ (3 роки), знову арешт та етап на Колиму. Саме про Надію Суровцову відомий російський письменник Солженіцин в “Архипелаге ГУЛАГ” написав: “Була схоплена в ДПУ і лише через чверть століття ледь живою викарабкалась на Колімі”²¹.

Волею долі 11 квітня 1932 року вона опинилася в сусідній камері-одиночці з російським громадсько-політичним діячем, есером і педагогом Олицьким Дмитром Львовичем 1905 року народження, родом із Курська. Він 12 січня 1931 року був безпричинно засуджений за політичні погляди Трійкою при ОДПУ Московської області до ув’язнення в концтабір на 5 років. А 14 лютого 1932 року Дмитра Львовича за рішенням судового засідання колегії ОДПУ відправили в Ярославський політйзолятор. Тут, перестукуючись через стінку тюремною азбукою, він познайомився з Надією Суровцовою. Згодом вони вирішили назавжди бути разом та одружилися. І коли восени 1932 року закінчився термін ув’язнення Надії Віталіївни, вона попросила начальника політйзолятора замінити їй три роки заслання в Архангельськ трьома роками йзолятора, щоб бути поруч із чоловіком. Але цього не дозволили. Однак 28 вересня 1935 року Дмитро Олицький був теж засланий на три роки в Архангельськ²².

В Архангельську Надія Віталіївна влаштувалась на роботу в місцевий краєзнавчий музей. Але разом із чоловіком тут вони прожили лише сім місяців. 3 листопада 1936 року Н.Суровцову знову заарештували за статтею 58 у справі “Української контрреволюційної націоналістичної групи в Архангельську”. Згідно справи український контрреволюціонер родом із Кубані, колишній міністр внутрішніх справ Української народної республіки Павло Христюк продовжував нелегальну контрреволюційну діяльність на засланні в Архангельську. Він разом з українським націоналістом Євгенієм Філіповичем та іншими групував навколо себе українських контрреволюціонерів і проводив роботу з метою налагодження зв’язку з контрреволюційним

підпіллям. Окрім них, за цією справою до відповідальності притягнуто ще 5 чоловік, зокрема, націоналіста Миколу Філіповича, літератора Петра Оленченка, Петра Цапенка, машиністку газети “Правда Севера” Олександрю Яковлеву та націоналістку Надію Суровцову-Олицьку. А в “Справці на погодження арешту Олицької (Суровцової) Надії Віталіївни” було зазначено, що УДБ УНКВС має дані про її нелегальну контрреволюційну співпрацю з Є. Філіповичем, висловлювання за незалежність України, дискредитацію членів радянської влади та зв’язок із засланими троцькістами²³.

А 14 квітня 1937 року знову заарештували Дмитра Львовича Олицького, тепер уже у справі “Північного обласного комітету контрреволюційної есерівської організації”. За рішенням суду 3 листопада 1937 року його розстріляли²⁴.

Арешт Надії Суровцової закінчився етапом на Колиму. Зі спогадів рідної сестри її чоловіка Дмитра Олицького Катерини Олицької Надія Віталіївна попала на Колиму у страшний час “гаранинщини”. Вона разом з іншими жінками, засудженими за 58-ю статтею, відсиджувала в карцерах першотравневі та жовтневі свята. Щодня з бараків під час перевірки виводили на розстріл кожного десятого. Взагалі “гаранинщина” – це час, коли люди согнями помирили від епідемії, замерзали в палатках і бараках, коли щоранку по дорозі їхали підводи з мерцями, а голі трупи потім скидали в будь-які ями у лісі. Це не були роки війни, це були табори смерті за часів сталінських репресій наприкінці 1930-х років²⁵.

Після звільнення з табору у травні 1942 року Надія Суровцова залишилася на Колімі. А в лютому 1950 року її заарештували втретє в Нижньому Сеймчані [2, с. 4]. Із таборів ГУЛагу Надію Віталіївну звільнили лише після смерті Сталіна у 1954 р.²⁶ Через два роки вона повернулася до батьківської хати в Умані, не заставши уже живими своїх батьків. Однак роки репресій не знищили її таланту та бажання жити й творити. Вона продовжила досліджувати історію України, історію української літератури й українську культуру, працюючи в місцевому краєзнавчому музеї, до часу, поки їй не сказали “не треба”. Хоча саме за її ініціативою було реставровано стародавній уманський костел та організовано в ньому картинну галерею, на її прохання приїжджали письменники. Крім цього Надія Віталіївна організовувала зустрічі та вечори з місцевими літературними діячами, була гідом усіх вітчизняних і закордонних культурних і письменницьких делегацій²⁷. Не зважаючи на втрату роботи в музеї, вона не залишила писати свої спомини, зокрема “Колимські силуети”, а також статті-есе про українських письменників.

З кінця 1960-х рр. Надія Суровцова приймала активну участь в українському правозахисному русі. Вона познайомилась і подружилась із багатьма як українськими так і не вітчизняними правозахисниками. Тому й стала постійним об'єктом обшуків КДБ у справах багатьох правозахисників, зокрема, Кузьми Матвіюка, Віктора Некіпелова та ін. Хоча були обшуки і з фантастичних приводів, наприклад, із таємничої справи “крадіжки”. Але це лише підстава, адже представників КДБ цікавили насамперед її рукописи та мемуари, які Надія Віталіївна не переставала писати²⁸. Так під час найперших обшуків у будинку Н.Суровцевої в 1972–74-х рр. працівники КДБ ліквідували усі віднайдені рукописи. Черговий обшук 28 вересня 1977 року був проведений під приводом, що 80-річна письменниця виготовляє фальшиві банкноти. Не знайшовши банкнот, забрали друкарську машинку, рукописи і весь літературний архів Надії Віталіївни, який вона збирала роками, в тому числі незакінчені спомини. Тому відомий російський правозахисник В.Некіпелов у жовтні 1977 та березні 1979 рр. звертався з відкритими листами до французького відділення міжнародної неурядової організації, яка об'єднує професійних письменників, редакторів і перекладачів – ПЕН-клубу з проханням заступитися за найстаршу українську письменницю та поставити питання перед радянською владою й Спілкою письменників СРСР щодо повернення Н.В.Суровцовій її літературного архіву, споминів і статей-нарисів. А 30 березня 1979 року до Надії Віталіївни знову прийшли на обшук. Цього разу міліція і декілька осіб у цивільному шукали за “краденими речами”, а вилучили все написане, зокрема спомини про покійного українського письменника Ю.Смолича. Крім цього, у березні 1981 року відбулися три обшуки в Києві, на квартирах родичів і друзів, де зупинялася Надія Суровцова під час своїх поїздок. І тут забрали все, що вийшло з-під пера Н.Суровцевої. Те чого не доконав ГУЛаг, намагався зробити КДБ²⁹. Померла Надія Віталіївна Суровцова 13 квітня 1985 р. у Світлий понеділок³⁰. З нагоди 95-ї річниці від дня народження визначної української громадської діячки та письменниці в Умані був відкритий музей імені Надії Віталіївни Суровцевої-Олицької³¹.

Життєвий шлях Надії Віталіївни Суровцевої ще раз переконливо доводить нам про непереможність жаги до волі та справедливості. Ніякі випробування не зломали її сили духу та не заставили її припинити писати правду про реальне обличчя радянської влади і боротися за незалежність України. Разом з тим Надія Суровцова зі смиренням прийняла свій хрест та з честю пронесла його впродовж життя. А залишила по собі повчальні спогади, реально відображенні історичні події та наглядний приклад для

молодого покоління патріотизму, свободолюбства й високого рівня національної свідомості з одного боку, а з іншого – незрадливості, працелюбства та любові до життя і свого народу.

Примітки:

1. Суровцова, Н. Колимські силуети / Н. Суровцова // Україна. – К., 1990. – № 39. – С. 18-20.
2. Дойков, Ю. Надія Суровцова. На засланні в Архангельську (1933–1937) / Ю. Дойков – Архангельськ, 2005. – 92 с.
3. Комарова, Н. Надія Суровцева – виняткова людина / Н. Комарова // Свобода. – 1981. – Ч. 160. – С. 1, 3.
4. Кульська, І. Суровцова Надія / І. Кульська // Україна. – К., 1990. – № 39. – С. 18.
5. Калужний, Д. Вечір пам'яті Надії Суровцової-Олицької / Д. Калужний // Народна творчість та етнографія. – К., 1992. – № 5-6. – С. 88-90.
6. Іваневич, Л. Викладацька діяльність Костя Широцького / Л. Іваневич // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця : Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, 2003. – Вип. 6. – С. 127-134; Іваневич, Л. Петербурзький період життєдіяльності видатного вченого К.Широцького / Л. Іваневич // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць. За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції “Національна інтелігенція в історії та культурі України в ХХ–ХХІ століттях”. 28-29 жовтня 2004 р. / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця : ДП “ДКФ”, 2004. – Вип. 8. – С. 89-96.
7. Суровцова Надія // Енциклопедія Українознавства-ІІ. В 11 томах. – Львів : НТШ, 2000. – Т. 8. – С. 3105.
8. Життя Надії Суровцової // Наука і культура України. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 414, 423, 446, 459.
9. Там само. – С. 447.
10. Там само. – С. 449.
11. Там само. – С. 450.
12. Листи К. Широцькому від Н. Суровцової // Інститут рукопису НБ України ім. В.Вернадського. – Ф. 152. – Од. 138-139.
13. Життя Надії Суровцової. – С. 459.
14. Суровцова Надія // Енциклопедія Українознавства-ІІ. – С. 3105.
15. Наріжний, С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами. Ч. 1. Репринтне видання 1942 року. 2-ге вид. / С.

Наріжний – Львів; Кент; Острог, 2008. – С. 291.

16. Там само. – С. 292.
17. Там само. – С. 293.
18. Там само. – С. 301.
19. Суровцова Надія // Енциклопедія Українознавства-ІІ. – С. 3105.
20. Суровцова, Н. Колимські силуети / Н. Суровцова // Україна. – К., 1990. – № 39. – С. 18.
21. Дойков, Ю. Зазначена праця / Ю. Дойков – С. 2, 4.
22. Там само. – С. 56-57.
23. Там само. – С. 17.
24. Там само. – С. 56-57.
25. Там само. – С. 3.
26. Життя Надії Суровцової. – С. 459.
27. Комарова, Н. Зазначена праця / Н. Комарова – С. 1.
28. Дойков, Ю. Зазначена праця / Ю. Дойков – С. 4.
29. Комарова, Н. Зазначена праця / Н. Комарова – С. 3.
30. Життя Надії Суровцової. – С. 459.
31. Калюжний, Д. Зазначена праця / Д. Калюжний – С. 88.

Summary

Thanks to new documents earlier unknown facts of the biography and public activity of the famous researcher of Ukrainian history, museum man and a real patriot of her Motherland Nadia Surovtsova (1896–1985) are shown in the article.

Keywords: Nadia Surovtsova, historical, public views, emigrate, Ukrainian women's union, political repressions.

Одержано 20 травня 2011 року